

Nové formy religiozity (metodologické poznámky)

Dušan Lužný

V následujících poznámkách se soustředíme na problematiku religiózních fenoménů, které bývají označovány jako nová náboženství, nová religiozita, nová náboženská hnutí. Samotný výzkum nových forem religiozity je v našich poměrech nový, takže s sebou nese mnoho problémů především metodologických. V našich podmínkách to souvisí především s přílišnou ideologizací této oblasti náboženského života.

V prvních dvou poznámkách se budeme zabývat některými důležitými pojmy, které badatelé při své analýze nových forem religiozity používají. Poukážeme též na skutečnost, že samotné (často implicitní) definování těchto pojmů určuje jak rozsah jevů, jež pod daný pojem zahrneme, tak i interpretativní schéma, kterým badatel určitý jev posuzuje. Ve třetí poznámce se pokusíme navrhnout základní klasifikaci jevů, které autor těchto řádků zahrnuje pod označení nové formy religiozity.

I. Náboženství

Výzkum nových náboženských forem přivádí nutně zpět k základní a permanentní otázce religionistiky: co je náboženství. Na úrovni každodenního vědomí se zcela běžně užívají pojmy bez přesného vymezení jejich rozsahu. Také pojem náboženství je běžně používán v každodenní komunikaci a na této úrovni komunikace se zpravidla nepředpokládá explicitní vyjádření jeho definičních charakteristik. Religionistika však pracuje způsobem (alespoň v určité fázi výzkumu), jenž předpokládá explicitní vymezení užívaných kategorií. Pojem náboženství bezpochyby náleží k jejím klíčovým pojmům. Definovat náboženství však představuje patrně nejobtížnější metodologický úkol, před nímž stojí každý badatel zabývající se náboženstvím. Ačkoli na začátku svého výzkumu vychází z nějakého (explicitně nebo implicitně vyjádřeného) pojetí náboženství, cílem jeho výzkumu obvykle bývá teorie náboženství (či alespoň její část). Kruh se uzavírá, avšak jen zdánlivě, neboť se jedná o nepřetržitý proces precizace pojmů, vytváření hypotéz a tvorby teorie.

Rozsah jevů (a tudíž i konkrétních nových projevů religiozity), jež zahrneme pod pojem náboženství, je dán samotnou definicí náboženství. Nepřeborné množství různých vymezení náboženství lze při značném zjednodušení rozdělit následovně:

1. **Definice substanciální.** Vymezuji náboženství pomocí nějaké substance, podstaty náboženství. Hovoří o tom, co (podle mínění jednotlivých

autorů) náboženství ve své podstatě *je*. V základech tohoto přístupu je rozdělení univerza do dvou sfér – profánní a sakrální. Mezi tyto definice patří např. pojetí náboženství jako víry v Boha nebo bohy, nebo jako víry v duchovní jsoucna.

2. Definice funkcionální. Nesnaží se postihnout, co náboženství jsou, ale spíše, co náboženství *dělají*, jaké funkce plní. Tento přístup pak náboženství může pojímat „jako systém věr a praktik, jejichž prostřednictvím skupina lidí zápasí s ultimativními problémy lidského života [tj. smrt, utrpení, zlo, nespravedlnost, smysl života atd.- pozn. aut.]... Kvalita toho, být religiózní, nahlíženo z hlediska jednotlivce, implikuje dvojí: za prvé, že zlo, chaos a nespravedlnost jsou základními fakty existence; a za druhé, řadu praktik a k nim se vztahujících posvěcených věr, jež vyjadřují přesvědčení, že člověk může být koneckonců zachráněn od těchto faktů“¹.

Je zřejmé, že funkcionální přístup začleňuje do náboženství i jevy, jež nepředpokládají posvátné (spirituální, duchovní, transcendentní, supranaturální) entity. Podle Yingera: „Kde se nachází vědomí a zájem o kontinuituální, opakující se, permanentní problémy lidské existence...; kde se nacházejí rity a sdílené víry relevantní tomuto vědomí, které definuje strategii konečného vítězství; a kde se organizují skupiny k zesílení tohoto vědomí a k výuce a udržování těchto ritů a věr – tam je náboženství“².

Z funkcionálního hlediska lze jako náboženství pojmut i „sekulární“ víry. Pak by pod tento pojem náležel také nacionalismus, komunismus, víra ve všemocnost trhu, ale též víra, že věda a technologie vyřeší všechny problémy lidstva.

Toto definiční pole náboženství je příliš široké, což vyvolává řadu problémů, např. při operacionalizaci v empirickém výzkumu. Je proto předmětem kritiky některých autorů, včetně těch, kteří se zabývají problematikou nových náboženství (např. Rodney Stark, William S. Bainbridge).

Podle stoupenců funkcionálního vymezení náboženství je však právě velký rozsah definice náboženství předností, jež umožňuje registrovat a popsat různá náboženství vyrůstající v procesu změny, vzniku a vzájemného ovlivňování, tedy v procesu formování nových náboženských hnutí i hnutí kvazináboženských.

Tím se dostáváme k dalšímu terminologickému problému, jenž úzce souvisí s formami nové religiozity a bývá příčinou mnoha nedorozumění. Týká se otázky jak tato náboženská hnutí označovat, opustíme-li značně obecné vyjádření „formy“.

1 J. Milton Yinger, *The Scientific Study of Religion*, New York: Macmillan 1970, 7.

2 *Ibid.*, 33.

II. Sekta, kult

Skutečnost, že neodmyslitelnou součástí náboženství je jejich skupinový charakter, že jsou spoluprožívána v určitém společenství a že vytvářejí (více či méně přísnou a viditelnou) organizační strukturu, umožňují používat pro označení těchto skupin některých pojmů sociologie náboženství. V českém prostředí se však zhusta jedná spíše o „označení“ než o „vymezení“. Často jde více o vnášení emocionálně či ideologicky založeného hodnocení než o deskriptivní analýzu složitého sociálního a kulturního jevu.

U některých domácích autorů se projevuje tendence označovat všechny jevy nové religiozity jako sekty. Nedomnívám se, že by to bylo oprávněné.

Sekta

V sociologii náboženství již dlouhou dobu probíhají diskuse ohledně vymezení pojmu sekta. Různí autoři se většinou liší rozsahem definičních charakteristik přiřítaných sektám. Základní definiční znaky sekty lze určit následovně.³

1. Členství v sektě zakládá volní akt, tedy rozhodnutí aktéra, jež často plyne z osobní zkušenosti, např. náboženského rázu. Svobodné rozhodnutí dospělého úzce koresponduje s poměrně vysokou úrovní závazku, tedy přijatými povinnostmi, jimiž je člen sekty ke skupině vázán.

2. Členství v sektě se chápe jako exkluzivní. Členství je chráněno zvenčí (členem sekty se nestává kdokoli, a též ze strany sekty není zájem o masivní členství) i zevnitř (je možné vyloučení za nedodržování daných norem).

3. Členy sekty zpravidla charakterizuje víra, že pouze oni jsou chráněni před nebezpečími a negativními jevy okolí.

4. Sekta nemá podobu rozvinuté komplexní organizace, ale většinou lokální skupiny, která nerozvíjí byrokratickou strukturu a nevytváří národní organizaci.

5. Pro sektu je typická víra, že spásy lze dosáhnout především morální čistotou. Proto je velmi často součástí nauky sekty určitá podoba asketismu, popř. mravní rigorismus.

6. Sekty nekladou, nebo jen nepatrně, důraz na roli profesionálního duchovenstva. Je zde vysoká laická participace na činnosti skupiny, což se často chápe jako reálné kněžství všech členů.

7. Pro sektu je příznačný konflikt s okolní společností. Sekta razantně odmítá sekulární hodnoty a její postoj ke státu je nepřátelský nebo lhostejný.

8. V otázkách věrouky je sekta fundamentalistická, což v praxi znamená, že za autentické vyjádření víry je chápáno pouze původní zjevení.

9. V sektě zpravidla převažují členové z nižších sociálních vrstev nebo členové z nějak sociálně znevýhodněných skupin.

3 Srv. Keith A. Roberts, *Religion in Sociological Perspective*, Dorsey Press 1984, 238.

10. Sektu vyznačuje neformální společná bohoslužba, při níž členové spontánně a značně emotivně vyjadřují svoji víru.

11. Nauka sekty obsahuje radikální sociální etiku zdůrazňující rovnost všech osob včetně ekonomické rovnosti.

Zdánlivě problematická se může jevit skutečnost, že v empirické realitě stěží nalezneme náboženské hnutí, jež by vykazovalo všechny výše uvedené znaky. Je však vhodné si uvědomit, že od počátku obsahového a formálního vymezení termínu sekta (u M. Webera) se metodologicky jednalo o konstrukci tzv. ideálního typu. Pojem sekta (stejně jako další pojmy užívané v sociologické i obecně religionistické analýze) se tvoří jako heuristický nástroj sloužící k lepšímu uchopení reality, neslouží k hodnocení daného jevu. Jde o teoretické konstrukce, které nejsou bezprostředně vyvozovány z empirické reality, a proto nelze tato myšlenková schémata ztotožňovat se samostatnou historicko-kulturní realitou. Vytváření abstraktních ideálních typů není cílem badatelského snažení, nýbrž prostředkem k porozumění rozporuplné sociální skutečnosti.

Pojem sekta je od svého uvedení do sociologie náboženství součástí ideálně typologické dichotomie církev – sekta. Porovnejme tedy tyto dvě formy náboženské organizace.⁴

sekta

1. Členství dáno vůlí (důraz na konverzi a přijetí závazků v dospělosti)
2. Politika exkluzivního členství
3. Partikularismus – odsuzování těch, kteří neakceptují cestu jediné skutečné pravdy, konstruování obrazu sebe sama jako skupiny vyvolených nebo „věrného zbytku“
4. Malá skupina
5. Spása dosahována morální čistotou, včetně etické přísnosti a asketismu

církev

1. Členství dáno často narozením (důraz na náboženskou výchovu dětí)
2. Inkluzivní členství – může odpovídat národnímu občanství nebo geografickým hranicím
3. Univerzalismus – akceptace diverzity a důraz na bratrství všech lidí
4. Široká, byrokratická organizace
5. Spása zajištěna milostí Boží, nad kterou bdí církevní organizace

4 *Ibid.*, 228.

6. Kněžství všech věřících, duchovenstvo málo zdůrazňováno nebo vůbec neexistuje, vysoká spoluúčast laiků 7. Nepřátelský nebo indiferentní vztah k sekulární společnosti a státu 8. Fundamentalistická teologie – pouze původní zjevení je autentické vyjádření víry 9. Převážně skupina osob z nižších tříd nebo jinak sociálně znevýhodněných skupin. Světská prestiž je ignorována. Základem vnitřní stratifikace jsou duchovní nebo charismatické kvality. 10. Neformální, spotánní bohoslužba 11. Radikální sociální etika – hlásání rovnosti všech lidí	6. Vůdcovství a kontrola vysoce profesionálním duchovenstvem 7. Tendence k přizpůsobení, kompromisu a podpoře existujících sociálních podmínek a sociální struktury 8. Ortodoxní nebo modernistická teologie – formulace a interpretace víry v pozdějších obdobích mají svoji vlastní legitimnost 9. Sociální stratifikace fikce je uvnitř církve akceptována 10. Formální, ukázněná bohoslužba 11. Konzervativní sociální etika – ospravedlňování stávajících socioekonomických vztahů

Kult

Též užívání pojmu kult, hojně v sociologické analýze nových náboženských hnutí, s sebou přináší klasické problémy, zejména pro rozdílná pojetí a jistou citovou, mnohdy negativní zabarvenost. Navíc se sociologické užití pojmu kult (forma náboženské skupiny) liší od obecně religionistického (druh náboženského chování).

V sociologii náboženství může mít např. tato užití:

1. Malá náboženská skupina, vnitřně silně spjatá, bez byrokratické struktury, se značným charismatickým vůdcovstvím a orientací na esoterické ideje. Proto se kultem rozumí též prvotní forma vývoje náboženské skupiny na evoluční škále „kult-sekta-denominace-církev“. V tomto případě jde však spíše o charismatickou sektu.

2. Náboženská skupina, v níž hlavní důraz nemá vzhledem k volnosti vnitřních vazeb disciplína. Členství ve skupině je dosti volné a dočasné, nevyžadují se hlubší závazky. Světový (esoterní) názor skupiny není komplexní, není aplikován na všechny oblasti reality. Charismatický vůdce není

nezbytností. Kult v tomto pojetí neznačí předstupuň sekty. Jde o specifický typ náboženské skupiny.

3. Kult označuje fáze vzniku nového náboženství. Bez ohledu na své vnitřní vazby a strukturu musí skupina představovat radikální odklon od existujících náboženských tradic. Zatímco sekty představují pokusy znovuobnovit nebo očistit dominantní náboženství, kult uvádí náboženství nové. Zde ovšem vyvstává problém novosti náboženství, zvláště snaží-li se některé kulty kvůli své legitimitě neprezentovat své učení a praxi jako zásadně nepřijatelnou z hledisek stabilizovaných kulturních tradic. Přesto se zdá, že užívání pojmu kult je v tomto třetím významu heuristicky nevhodnější.⁵

V konkrétním výzkumu religiozity je obtížné udržet zcela přesné vymezení kultu. Jako příklad může sloužit Robert S. Ellwood a Harry B. Partin, kteří ve snaze popsat náboženské a duchovní skupiny v moderní Americe nepovažují za nezbytné, aby všechny analyzované náboženské skupiny vykazovaly všechny uvedené proměnné. Podle nich je kult:

1. Skupina dávající v oblastech náboženského života zřetelnou alternativu vůči dominantním vzorcům společnosti. *Per definitionem* pak jde o malou skupinu, jež se jasně odlišuje od převažující náboženské tradice v jedné nebo více hlavních formách náboženského výrazu (v doktríně, určujícím mýtu, v bohoslužbě, rituálech, ve vnějších i vnitřních sociálních vztazích atd.).

2. Skupina s prvky silného a charismatického vůdcovství, což v těchto případech znamená soustředěnost kolem jedné osoby, jež je a) zakladatelem, b) nositelem zvláštního zjevení nebo zsvěcení, c) kvalifikovaná vyučovat nebo předávat zvláštní techniky pro speciální duchovní zážitky, na něž skupina klade důraz, d) oprávněna přijímat nové členy, tedy je zřetelně vydělená z masy laických přívrženců, e) objektem kultu, v němž se symbolicky zpřítomňuje. Spíše než na nauku se stoupenci kultu zaměřují na charismatickou postavu. Důležitost věrouky roste v pozdějším období vývoje skupiny, kdy mimo jiné navozuje asociaci na tuto postavu.

3. Kult míří na silné individuální prožitky a na osobní potřeby členů, přičemž posiluje pocit odlišnosti a nastoluje novou vnitřní identitu.

4. Kult udržuje zřetelnou hranici mezi sebou a svým okolím; v různé míře se separuje od okolí.⁶

Problematika vymezení pojmů církev, sekta, kult (popř. denominace, etablovaná sekta apod.) je značně komplikovaná. Aniž bychom ji podrobně analyzovali, je zřejmé, že zjednodušující označení každého nového náboženského hnutí za sektu je religionisticky nevhodné. Mnohá z nich nesou spíše znaky kultu než sekty.

5 *Ibid.*, 241-242.

6 Robert S. Ellwood – Harry B. Partin, *Religious and Spiritual Groups in Modern America*, New Jersey: Prentice Hall 1988, 22-26.

Vymezení sekty a kultu mají řadu společných, jakož i odlišných rysů. Sekta se od kultu odlišuje tím, že vzniká jako projev „hereze“ – odtrhuje se od dominantní náboženské linie často ve snaze očistit její základ. Proto je sekta v mnoha ohledech fundamentalistická. Kult naproti tomu vzniká ze snahy vytvořit nebo domestifikovat nové náboženství.⁷ Zdá se, že při používání těchto pojmů musí být přihlédnuto k místu, kde náboženská skupina působí. Konkrétně v podmínkách naší republiky je vhodné pojmu sekta užívat pouze k označení některých nových křesťanských, popř. židovských skupin.

Při studiu nových náboženských hnutí v České republice navrhuje následující pojetí sekty a kultu:

Sekta je náboženská skupina, která a) vznikla jako důsledek „hereze“ v rámci domácích náboženských tradic, b) nemá rozvinutou byrokratickou strukturu a nevytváří vyšší organizační jednotky, c) je v konfliktu se sociálním prostředím, ve kterém existuje, d) členství v ní je dáno volným aktem.

Sekta je počáteční etapou vývoje náboženské skupiny směrem k církvi, tj. směrem k náboženské organizaci s rozvinutou byrokratickou strukturou, zavedeným systémem náboženské socializace, ve kterém si děti osvojují víru svých rodičů, a s nízkou úrovní napětí s okolním sociálním prostředím. V procesu přeměny sekty v akceptovanou církev dochází k rozvinutí systému náboženské výchovy, tedy k posunu důrazu od osobní konverze (jako důsledku silného náboženského prožitku, který je nesdělitelný) k více neosobnímu procesu institucionalizované náboženské výchovy, kdy se jedinec učí být „náboženský“, tj. učí se být platným členem náboženské skupiny. Všichni členové sekty jsou konvertité, tzn. jde o „skupinu první generace“.

Kult je označení pro počáteční etapu vývoje náboženské skupiny, která nevznikla v důsledku odštěpení od domácí náboženské tradice, která má být očištěna, ale vznikla jako a) výraz snahy zavést nové náboženství. Stejně jako v počátečním období sekty, také kult b) nemá rozvinutou byrokratickou strukturu, c) je v konfliktu se svým sociálním okolím, a také s převládající domácí náboženskou tradicí. (Nedomníváme se, že přítomnost charismatičtějšího vůdce je vlastností nezbytnou pro tento typ náboženské skupiny).

Je nutné si uvědomit, že zmíněné kategorie vznikly uvnitř euroamerické tradice vědeckého myšlení jako nástroje popisu náboženských změn probíhajících uvnitř euroamerického kulturního kontextu. Domníváme se, že jejich užití je pro popis původních tradic neevropských (většinou nemonoteistických) náboženství značně omezené, ačkoli jde např. u kategorie kult o reakci na konkrétní projevy interkulturní komunikace.

7 Srv. Rodney Stark – William S. Bainbridge, *The Future of Religion: Secularization, Revival and Cult Formation*, Berkeley - Los Angeles - London: University of California 1985.

III. Nové formy religiozity

Při klasifikaci nových náboženských hnutí,⁸ jehož jednu podobu bychom zde chtěli navrhnout, lze vycházet z různých přístupů. Např. Robert Wuthnow na základě svého výzkumu asi tisíce respondentů starších 16ti let v prostředí Bay Area v San Francisku na přelomu 60. a 70. let rozděluje hlavní tamější hnutí do tří skupin: 1. countercultural (opoziční kultura) – sem řadí ta, jež představují odnože nezápádních či nekřesťanských tradic, tj. konkrétně zen buddhismus, Transcendentální meditaci, různé skupiny jógy, hnutí Hare Kršna, satanismus; 2. hnutí osobního růstu – ta jsou západního původu, ale v podstatě neutrální vůči křesťanské tradici; patří sem Erhard Seminars Training (est), Scientologie, Synanon; 3. neokřesťanská hnutí – jedná se o relativně nové skupiny jako Christian World Liberation Front, Children of God, Jews for Jesus, Campus Crusade for Christ.⁹

John Coleman podobně hovoří o třech náboženských proudech, jež na Západě značně sílí: 1. neoortodoxní a neofundamentalistické verze křesťanství a judaismu; 2. neoorientalismus v Evropě a Spojených státech; 3. hnutí lidských potencií.¹⁰

Pro potřeby analýzy nových náboženských hnutí navrhuje tuto klasifikaci:

1. náboženská hnutí vycházející z neevropských kulturních tradic, tedy především ta hnutí, která čerpají z velkých náboženských a kulturních tradic Východu.¹¹ Z hinduismu např. vychází nepřeberné množství skupin praktikujících jógu. Avšak pouze u některých má praktikování jógy religiózní rozměr – v České republice jsou to např. Společnost Jóga v denním životě a Višva Guru Díp Hindu Mandir (autor Paramhans Swámí Mahéšvaránanda), Sahádža jóga (autorka Šrí Matadží Nirmala Déví), hnutí Ananda Marga (autor Šrí Anandamurti), Centrum Šrí Činmoj a další. Do této skupiny náleží také hnutí Hare Kršna. V našich poměrech působí také množství buddhisticky orientovaných skupin – např. Přátelé Dhammy, Bódhí, centrum Sótó zen, škola Kwan Um, Vadžradhata (Shambhala), Nichiren Shoshu. Rozšiřuje se také počet stoupců víry Baha'í původně vycházející z islámské

8 K problematice typologií nových náboženských hnutí viz Thomas Robbins, *Cult, Converts and Charisma: The Sociology of New Religious Movements*, London: SAGE Publications 1988, 134-150.

9 Robert Wuthnow, "The New Religions in Social Context", in: Charles Y. Glock - Robert N. Bellah (eds.), *The New Religious Consciousness*, Berkeley: University of California 1976, 268. Srv. Robert Wuthnow, *Experimentation in American Religion*, Berkeley: University of California 1978.

10 John Coleman, „Editorial“, *Concilium* (New Religious Movements), John Coleman-Gregory Baum (eds.), 1983, vii.

11 Dušan Lužný, „1989 nian hou yazhou zongjiao zai jiekesisuofake deyingxiang [Vliv asijských náboženství v Československu po roce 1989]“, *Shijie zongjiao ziliao* 4, 1992, 36-39.

tradice. U většiny těchto skupin dochází přinejmenším k modifikacím původního učení, řada z nich má až synkretický charakter. Zvláště patrné je to např. u Transcendentální meditace nebo hnutí stoupenců Bhagwana Rajneeshe (zvaného též Osho).

2. náboženská hnutí vycházející z evropských kulturních tradic, tj. z křesťanství a judaismu. Sem se řadí značné množství křesťansky orientovaných skupin – Rodina (též Rodina lásky či Boží děti), Sdružení Ducha Svatého pro sjednocení světového křesťanstva (Církev sjednocení) apod., ale i menší skupiny jako např. Slovo života.

3. kvazireligiozní fenomény, tj. neexplicitní formy náboženství vykazující určité prvky religiozity; mohou být signálem změny a vytváření nových forem náboženství. Většina těchto forem je neteistická a některé dokonce postrádají supranaturální dimenzi. Proto se tyto fenomény někdy označují jako kvazireligiozní jevy nebo jako *funkcionální alternativy náboženství*. Sem řadíme různá hnutí vzrůstu lidských potenci (Scientologie, Erhard Seminar Training, Silvova metoda kontroly mysli – Silva Mind Control), proud označovaný jako New Age, transpersonální psychologii, ale též tzv. občanské náboženství, jakož i některé formy environmentalismu, např. hlubinné ekologie, která představuje určitou formu ekologické mystiky. Dále by sem spadaly některé UFO skupiny, skupiny a jedinci čerpající z šamanismu. Na tomto místě je třeba věnovat pozornost i skupinám věnujícím se tzv. asijským bojovým uměním. Do této široké skupiny kvazináboženských hnutí lze zařadit i satanismus.

Skupina těchto kvazireligiozních jevů je vnitřně různorodá. Především jich se týká nedořešená otázka, zda je lze považovat za nová náboženská hnutí a řadit k nové religiozitě. V žádném případě by však neměly uniknout pozornosti badatelů, kteří se novými formami religiozity zabývají. Právě studium těchto fenoménů neúprosně vrací badatele zpět k základní otázce, co je náboženství, popř. jaké funkce plní.